

af, hvad den lille streng private sag handlede om.¹⁰ Som kurator for Frederikke Larsen, der havde arvet en kæmpeformue efter sin far, skibsbygger Larsen, ville Thomsen af al magt forhindre, at broderen i forbindelse med en ombygning af familiegården i Amaliegade 7 optog et stort lån hos frk. Larsen.

Lad det være nok med disse smålige kommentarer. Den eneste alvorlige indvending, der kan anføres, er den måde, hvorpå fremstillingen slutes. Der er ingen tvivl om, at »tidsånden« var med Thomsen, og at han forstod at udnytte den. Men Jørgen Jensen besvarer ikke det spørgsmål, som naturligt melder sig: hvad havde »tidsånden« gjort uden en personlighed som Thomsen, og havde vi haft vort Nationalmuseum uden ham? Forsåvidt er svaret givet med bogens titel og undertitel. Men det havde lunet med en konklusion. Uden Thomsen intet Nationalmuseum. Måske er det forfatterens pointe, at læserne selv skal drage den slutning. Og det gør vi gerne samtidig med, at vi siger tak for en fremragende bog.

Til slut skal det igen understreges, at bogen *ikke* bevæger sig inden for et afgrænset, måske endda meget afgrænset område, nemlig museumsverdenen. I så fald ville dens læserkreds blive meget lille. Jørgen Jensen giver en skildring af den danske guldalder, som gør, at enhver, der beskæftiger sig med denne periode, det være sig inden for den bildende kunst, litteratur eller andet, ved læsningen vil få føjet nye og ofte overraskende facetter til sit billede af tiden - og prismet er Thomsen.

Kirsten-Elizabeth Høgsbro

BIRGITTE POSSING: Viljens styrke. Natalie Zahle – En biografi om dannelse, køn og magtfuldkommenhed. Bd.1-2. 622 s. Gyldendal 1992.¹

Det er godt vi har fået en bog om Natalie Zahle (NZ). Birgitte Possings (BP) afhandling fremlægger et nyt kildemateriale, der i bogens bedste

¹⁰ Rigsarkivet. Privatarbiver nr 2055. H.B. Thomsen. Brevene fra C.J. Thomsen den 8., 10., 21. og 24. april 1846.

¹ Denne artikel er en forkortet og lettere omarbejdet version af 2. officielle opposition ved disputatsforsvaret d.8.5.1992. 1. officielle opposition ved professor dr.phil. Vagn Skovgaard-Petersen er publiceret i Uddannelseshistorie, Årbog udg. af Selskabet for Dansk Skolehistorie, 1992.

afsnit skaber ny viden, ikke kun om NZ. Centralt i afhandlingen står påvisningen af den ændring af kvindeligheden, som NZ bevidst arbejdede med, og her er der klart tale om landvinding rent forskningsmæssigt. Analysen og fremstillingen af NZ's dobbelthed eller dobbeltgreb, hendes evne til både at kunne virke for emancipationen og få kunder fra ikke-emancipationstilhængerne, er ny og umådelig interessant. »Zahlenismen«: den vilde tvetydighed, er en spændende og provokerende formulering. Afhandlingen er et vigtigt bidrag både til den danske kvindeligheds historie og til emancipations- og frigørelshistorien i Danmark.

Karakteristisk for fremstillingen er det energiske, grundige og vågne. BP har været flittig. Hun har 'ligesom heltinden i den unge Natalies yndlingsroman 'Eugen Aram' af Bulwer' ikke kun været nysgerrig, men har 'haft en virkelig længsel efter kundskaber'.

Afhandlingen har i dagspressen fået ord for at være let læst og det skyldes nok den drive, den er skrevet med. Personlig har jeg været noget træt af sproget, som tit er overlæsset, uklart og derfor sinkende for tilegnelsen af indholdet. Måske skyldes det smitte fra NZ, om hvis stil lærerinden Annetine Beyer skrev: »... paa flere Steder synes vel mange Ord at være brugte for at udtrykke simple Tanker...« (cit.s.142). I afhandlingens citater fra primære kilder er der en del unøjagtigheder.

Biografien som genre

Valget af biografien som genre har givet BP anledning til mange og gode refleksioner over de muligheder genren rummer og de grænser den sætter, ligesom afhandlingen i sig selv må ses som et bud på, hvorledes disputatsgenren kan forenes med en biografisk fremstilling.

Det kræves at man i en disputats fremlægger metode og teori, således at det er gennemskueligt hvad man gør, hvorfor og hvordan man gør det, og BP har valgt at tage disse redegørelser og refleksioner ud i særlige afsnit, herunder et udmærket og oplysende afsnit om biografien som genre.

BP har hentet inspiration fra andre fagområder til sine betragtninger over forholdet: liv og værk. Her er det især litteraturhistorien, der henvises til, bl.a. til J.Kondrup og Keld Zeruneiths bøger om emnet.² BPs egne refleksioner over liv og værk og hendes forsøg på at skelne mellem disse størrelser, finder jeg uklare. Liv og værk spiller naturligvis en stor

² J.Kondrup: Livsværker. Studier i dansk biografi. Amadeus 1986. K.Zeruneith (red.): Livsformer. Otte bidrag om biografi. Kbh. 1988.

rolle når det drejer sig om kunstnere, der har efterladt værker, men *hvis* denne metode, denne skelnen mellem liv og værk, skulle overføres til arbejdet med NZ, ville det vel være nødvendigt at opfatte skolen, skoleplaner, -bygninger etc som værket, der skulle »læses« uafhængigt af »skaberens« eget liv? Som eksempel på en sådan læsning kan jeg henvise til Henrik Wivels lille bog om Selma Lagerlöf,³ hvor han forklarer hvorledes han har arbejdet med hendes liv. Wivel læser Selma Lagerlöfs samlede værker og finder – udelukkende i disse – en livsfortælling, der både kaster lys over værket og personen Selma Lagerlöf. Han fortæller, at han ikke før efter sin afhandlings afslutning besøgte Mårbacka, som jo mildest talt er et centralt sted i Selma Lagerlöfs liv. Hvis BP havde fulgt litteraturforskerens skelnen mellem liv og værk kunne arbejdet med skolen, bygningerne, programmer etc som en tekst måske have kastet nyt lys over både NZ og hendes værk! Sådan har BP ikke valgt at arbejde, men bruger alt det udvalgte foreliggende materiale til at kaste lys over NZs liv og udfoldelsen af dette såvel i det stille, det private, som i det offentlige, i skolen. Afhandlingens pointe er vel netop, at NZ udfolder sig helt i sit værk, at der ikke kan skelnes mellem liv og værk. Men denne pointe kommer ikke frem i BPs egen konklusion; og heller ikke i hendes problemformulering gives der rum for denne løsning. Kort sagt, jeg kan ikke se, hvordan der i afhandlingen metodisk skelnes mellem liv og værk, og kan ikke se, at der analyseres på det niveau.

BP er sandsynligvis blevet inspireret til denne skelnen af indledningen til NZs erindringer, hvor hun skriver, at erindringerne handler om: »et Liv«, »et Menneskes Virken« og »et Menneskes Værk«, og under alt dette »kommer Mennesket sikkert frem mellem Linierne⁴«. Eller BP er inspireret af Henriette Skrams formulering i »Mit Liv«, hvor hun beskriver sin egen del af biografien: »Jeg kan ikke skrive om »NZ og hendes Betydning«, heller ikke om »N.Zahles Skole og dens Plads i vort Folk«; jeg kan og vil kun skrive om frk. Zahle i hendes Liv og hendes Virken«. Så henviser hun til, at kommende slægter vil kunne opfatte NZ »med større psykologisk Finhed og Skarpsynethed« end hun, og vil »kunne vurdere Rækkevidden af hendes Betydning for Danmarks Skole som for Kvindens Stilling i vort Folk og Land.«⁵

Henriette Skram var en meget god skribent, og hendes erindringer, både om NZ og om sit eget liv, har været fremragende kildemateriale for denne afhandling. Jeg synes egentlig, at BP har gjort det samme som

³ Henrik Wivel: Selma Lagerlöf og biografien. Gad 1991.

⁴ Natalie Zahle i »Mit Liv«. I N.Zahles Efterladte Papirer ved Th.Moltke. (s.7 f.). II. N.Zahle i sit Liv og sin Virken. Af Henriette Skram. København 1914.

⁵ Henriette Skram: »Mit Liv«, II s.93

H.Skram, omend med inddragelse af et langt større materiale, dvs skrevet om NZ i *hendes liv og hendes virken!*

BP beskriver sin brug af genren som henholdsvis edderkoppespinds- og flodsejladsmetoden (s.455) . Den førstnævnte indebærer, at man nærmer sig personen »gennem en flerhed af tilgange. Med den kan synsvinklerne flyttes, uden at pesonen isoleres fra sit omgivende miljø eller sin sociale kultur«. Flodsejladsen giver muligheder for, at man på vej ned ad den brede strøm, kan give sig på opdagelse ved at sejle ind på bifloderne. BPs billede med sejlturen på floden er fulgt i langt højere grad end det – ellers fine – billede af edderkoppespindet. Vi nærmer os sjældent helt ude fra med en skildring af forholdene, og det føles faktisk som et savn.

Biografiens styrke er naturligvis at den tilfredsstillende den elementære interesse de fleste mennesker har for at følge et andet menneskes hele livsløb. Den er jo ikke mindst in for tiden, efter nogens mening fordi vi savner mennesket i historien efter den megen strukturhistorie og fordi vi gerne vil opfatte vort eget liv som et afrundet forløb, et hele, der bekræfter os som personer, som individer, som subjekter.

Biografien inviterer til at det er det enkelte menneske, naturligvis den biograferede, der er i centrum, der er »en ganske enestående ener«, med mindre man bruger genren til at skrive en decideret anti- eller modbiografi. Det vil BP ikke, og resultatet er da også en bog, der fyldes ud af NZ, der kommer til at stå som en drivende kraft i historien.

Erindringerne og NZs fordrejelse heraf

Det er ikke nogen ny opdagelse, at erindringer har tendens til at fremstille den erindrende i et bestemt lys, oftest til glæde og gavn for den skrivende. Dette kan gøres meget bevidst, en såkaldt iscenesættelse, men det kan vel også gøres lidt uskyldigt. BP lægger i denne afhandling megen vægt på at vise, at NZ har fremstillet sin egen historie i et ganske bestemt lys og er stærkt kritisk over for denne manipulation af fortiden.⁶⁾ BP har her kastet sig ud i en analyse af erindringerne, der skulle afsløre den gamle dames iscenesættelse af sin fortid - efter min mening nogle gange med held, andre uden. Jeg synes, at BP overser, at NZ ofte selv lægger en distance i sin beretning.

F.eks. når hun i »Mit Liv« (s.41) skriver: »Naar jeg har dvælet saa

⁶ Tesen om tilbageskrivning luftes første gang s.86. Opsummering om tilbageskrivning og efterrationalisering s.436.

længe ved disse mine første Barndoms minder, da er det, fordi disse Minder har haft en overordentlig pædagogisk Betydning for mig senere hen i Livet«. NZ skifter fortsat i sin fremstilling mellem perfektum og pluskvamperfektum, og det viser, at fortid og nutid beskrives åbenlyst samtidigt.

Her blot et par eksempler, som jeg ikke synes er tilbageskrivninger i det omfang BP mener: BP tror ikke NZ, når hun skriver, at hendes motto, programmet for hendes livs virksomhed (»Mit Liv« s.40), tog form allerede i 9 års alderen. Det synes jeg heller ikke NZ skriver. NZ siger ikke andet end at faderen pegede på hjertet. Og at han med afskedsordene »Natalie! Du var min Glæde. Bliv ved at være god!« *ligesom* gav hende programmet for hendes livs virksomhed. Og hun fortsætter så i nutid: »Og midt under min Stræben...har jeg aldrig tabt mit Hovedformaal af Sigte: Hjertets Renhed og Viljens Styrke«. Her synes jeg BP skyder NZ for meget i skoene.

Begrebet »Hjertets Renhed« forekommer BP at være »en opfindelse, der stammer fra tiden efter 1911«. Jeg er kommet i tanker om, at udgangsbønnen i danske kirker siden 1600-tallet har lydt som en bøn om at måtte »bevare Guds ord i et rent hjerte«. Kunne præstedatteren ikke, og også tidligt i sit liv, være blevet inspireret af den?

Det er en klar holdning og et ønske hos BP at kunne påvise, hvorledes NZ besmykker fremstillingen af sig selv som ung, især hvad angår hendes selvopfattelse. BP henviser gang på gang til vidnesbyrd om, at NZ får sit liv til at fremstå som en Askepothistorie: den unge forladte, ensomme, forvirrede pige, der efterhånden finder sine egne ben og på grund af sin dygtighed slår igennem. BP gør meget ud af at vise, at hun ikke havde grund til at føle sig ensom og forladt, fordi hun havde gode venner og støtter, bl.a. faderens gamle venner og forbindelser. BP påpeger, at Ulrikke Rosing støttede hende både følelsesmæssigt og økonomisk i skolens første vanskelige tid i Kronprinsensgade, og hun fremhæver, at Foersom-skolens elever, som NZ havde overtaget, gav skolen et sikkerhedsnet som ikke mange andre havde. Spørgsmålet er, om man ikke har lov at føle sig ensom, selvom andre ikke synes man har grund til det!

I sin argumentation for iscenesættelsen af erindringerne hæfter BP sig stærkt ved udeladelser og forglemmelser, som hun tolker på en diskutabel måde.

Eksempelvis anfører BP (s.142), at NZ i 1913 havde glemt, at Annestine Beyer havde kritiseret hendes opgaver. Og glemt står ikke i anførselstegn. Er den meget fyldige og ganske tydelige kritik af Annestine Beyers livssyn og den meget bevidste og markante anerkendelse af hende som lærer andetsteds i erindringerne ikke det bedste tegn på, at NZ

absolut ikke havde glemt frk. Beyers kritik? Frk. Beyer manglede sans for den religiøse dimension i tilværelsen, og derfor måtte deres veje skilles.

Ulrikke Rosing nævnes ikke under skoleafsnittet – hvad BP gør meget ud af – men i hvad man kunne kalde trængselsafsnittet i »Mit liv«. Hun var i modsætning til Beyer en oprigtig og alvorlig kristen. Hvis man endelig skal finde et kompositionsprincip hos NZ ud over det kronologiske, kunne det bl.a. være her at se en samlet argumentation for, at NZ *ikke* fik så god en eksamen som hun og andre havde ventet. Hun var ked af det, hendes drøm om en bestemt ung mand var knust, hun vidste ikke hvordan hun skulle klare sig økonomisk, hun var overanstrengt af arbejde, sin veninde så hun kun sjældent etc.

BP har med sin afhandling ønsket at gå »bagom myten Natalie Zahle« og vise hende som et menneske, en sammensat person.

Måske finder jeg det som udgangspunkt en lidt naiv påstand, at mennesker i almindelighed her i Danmark, i det omfang de nu går og tænker på NZ, opfatter hende som en myte og vil blive stærkt forundrede, hvis de læser om hendes personlige tvivl, bekymring, rastløshed etc. Jeg forstår heller ikke, at BP så let ser bort fra NZ's skildring af disse sorte stunder? Hvor er den harmoni og pletfrihed som BP synes at se?

Selv skriver NZ i forordet til »Mit Liv« (s.7) : »Man skulde tro, det var rundet saa glad og godt og ligetil! Født i lykkelige Kaar, opvokset blandt gode, ædle Mennesker, der vilde mig det vel, grundlagt en Gerning, som efterhånden trivedes og fik Anseelse, lyse Dage, gode Indtægter, sorgfri Alderdom! – Og dog indeslutter dette Liv en Sum af Kampe, Sejre og Nederlag, af Glæder og Sorger, Smil og Taarer, af jublende Fryd og kuende Hjerteslag....Hvis det skulde lægges frem med sine Fejl, alle sine Misgreb...et Menneskes Virken med dets Savn og Afmagt...«

Natalie Zahles stil og sprog, store ord og højstemte udtryk har sikkert bidraget til BP's mistænksomhed. Det kunne måske have været nyttigt hvis afhandlingen var gået lidt mere ind på problemet med at tolke en anden tids udtryksmåde. Hvad lå der bag de store ord?

Hvem har tolkningsretten til et liv? Den biograferede? Biografen? Hvem kan måle graden af følelser? Kan man ikke senere i livet opleve, at noget gjorde mere indtryk end man måske den gang var klar over? Og hvad er så rigtigt?

Eftermælestrukturen og dens følger

I sit indledende afsnit gør BP rede for den hidtidige forskning og deler i den forbindelse litteraturen om NZ op i to kategorier, placeret i de såkaldte eftermæletider, den første og den anden. Selv indvarsler BP den tredje tid. Det at NZ har fået så broget et eftermæle har været

igangsættende for BP, og det er jo fint. Men jeg synes betegnelsen »bøjeligt eftermæle« er et problematisk udtryk. Dels lyder det dårligt, dels er alle menneskers eftermæle vel principielt bøjeligt?

Inddelingen i de 3 tider synes jeg er meget diskutabel. Kriterierne for fordelingen er uklare, hvis ikke forkerte, og læsningen af nogle af de omtalte værker er ikke tilfredsstillende.

Først de anvendte kriterier. Det er ikke en kronologisk inddeling i faser, som det kunstige ord eftermæletid lægger op til. 1. eftermæletid rummer skrifter fra 1980'erne og 2. eftermæletid fra 1970'erne. Så vidt jeg kan se er der tale om flere kriterier. Dels kildegrundlaget, idet BP argumenterer med at alle 1. eftermæletids forfattere stort set ikke har inddraget mere materiale end det, der var kommet frem i 1914. Dels skulle det være fælles for forfatterne, at ingen af dem for alvor rokkede ved 1914 biografiens tegning af NZ som »den i ordets bogstaveligste forstand enestående skaber af det nationale uddannelsesmiljø og program for samfundets døtre (s.41)«. De karakteriseres (s.31) således: »De tegnede billedet af en næsten mytologisk helteskikkelse, og i konklusionerne tog deres forfattere ikke sjældent hendes menneske- og samfundssyn til indtægt for lige netop deres egen fortidsfortolkning etc.« Første eftermæletid prægedes som helhed af panegyrikken. Der kommer senere nogle få spredte omtaler, der »i deres teoretiske placering af hendes personlighed i historien og i deres kildegrundlag bevægede sig indenfor 1914-biografiens univers«.

Til 1. eftermæletid regnes bl.a. Margrethe Christiansen 1967, artiklerne om NZ i de forskellige udgaver af Dansk Biografisk Leksikon, Vagn Skovgaard-Petersens artikel fra 1977 og to specialer fra 1983, hvoraf det ene er udgivet som et kapitel i »Kvindfolk«. Jeg kan faktisk ikke se meget, der binder alle forfatterne i denne »tid« sammen. Flere af dem er, som BP også udmærket ser, ret kritiske overfor NZ. Lis Jacobsen (BP s.32) der skrev at NZ ikke ville vide af livets disharmoni og hæslighed. M.Steinthal (BP s.33) skrev om hende evige uro, noget som BP jo regner for væsentligt i billedet af NZ. Jeg synes bestemt ikke der udelukkende er tale om stærkt panegyriske fremstillinger, bl.a. fordi jeg synes man kan skelne mellem anerkendelse og panegyrik. Det er klart, at mange af disse fest- og mindeskrifter ikke er skrevet på samme måde som man kan skrive i dag, mange år efter. I betragtning heraf synes jeg faktisk de er ret sobre.

BP læser Henriette Skrams del af »Mit Liv« som en mytedannelse, en legende. Jeg læser den som en kærlighedserklæring til et menneske, der kæmpede hårdt med sig selv og alligevel stod fast. Jeg lægger faktisk vægt på H. Skrams bemærkninger om NZ's mørke tid efter flytningen til Nørrevold. Skram skriver (s.93 i »Mit Liv«): »...ingen anden har været saa fortrolig med hendes Ungdoms Tanker, Forhaabninger, Anfægtelser

og Tvivl som jeg« og hun fortæller, at netop på det tidspunkt, hvor NZ lagde pennen, havde der været brug for at NZ selv kunne vidne om kampe og sejre, om håb og skuffelse, om tilslutning og miskendelse. Henriette Skram har ikke detaljeret skrevet om de skuffede forhåbninger, tvivl etc, og hvorfor skulle hun det? Det var og er vel ligeså væsentligt at fortælle om det, der lykkedes? Men NZ fremstilles ikke som et menneske uden anfægtelse, skuffelser, tvivl og nederlag.

BP omtaler dette at kontrastere som en særlig metode. Den fører flere steder til en meget sort/hvid opfattelse, som her af Henriette Skram. Også Edvard Lehmann bliver målt med kontrasteringsalenen og bebrejdet at han ikke ser modsætningerne i NZ's kvindepolitiske holdning. Han ser faktisk meget, men tænker ikke i modsætninger og kalder NZ for midtpunktsøgende. I Illustreret Tidende på NZs fødselsdag i 1897 skriver han bl.a.: »Med midtpunktsøgende forståelse har hun tilegnet sig hvad der rørte sig i hendes tid« og ser det som en strategi, at hun tilpasser sig situationen. Han ser, at »NZ foretog disse brud (med traditionen) uden proklamationer om, hvor radikalt omvæltende hendes uddannelsesprogram var«, og han har også en række gode forklaringer på NZs forhold til udviklingen og de problemer, der opstod heraf. F.eks. at (Lehmann s.25) NZ tabte kontakten med hjemmene, fordi den ensartede hjemmekultur i København forsvandt efterhånden som byen voksede.

Det svarer vel til BP's eget resultat? Jeg mener faktisk, at der i denne række af skrifter ligger forlæg til de fleste af BP's teser, men i »Viljens Styrke« er de blevet afprøvet, samlet og dokumenteret og det er jo udmærket.

Anden eftermæletid er ganske kort og rummer ikke mange forfattere. Disse, bla. Inga Dahlsgård og Karin Lützen, får til gengæld ikke mange fødder til jorden. De beskyldes for at veje NZ og finde hende for let. De er med til at bygge myte på myte om hende. Men så kommer BP og så bliver det hele jo anderledes!

Det synes jeg er en urimelig og meget tendentiøs behandling. Igen kommer kontrasteringen ind: først får vi at vide at NZ blev et oplagt mål for den nyvakte interesse og derefter, at nysgerrigheden alligevel var begrænset. Så følger en kort gennemgang af en række forfattere, der, mere eller mindre prægede af et feministisk kvindesyn, har skrevet om NZ. Om to artikler i opslagsværker, hvoraf den ene er Inga Dahlsgårds,⁷ må BPs næsten modstræbende konstatere, at de ikke kan komme uden om NZ og faktisk indrømme, at hun får en hel del anerkendelse. Dahlsgård refereres

⁷ Inga Dahlsgård: s.201 og 452 f. i »Kvindebevægelsens hvem-hvad-hvor«. Politiken 1975.

ikke forkert, men tonen er ikke helt korrekt og ikke alt er med. To specialer omtales og bliver stærkt kritiseret. Beklagelig er behandlingen af Karin Lützens bog, »Hvad hjertet begærer«⁸ som med sin beskrivelse af kvinders samliv som par og især af NZ og hendes husfæller er central. Lützens behandling af kvindevenskaber/kvindekærlighed i Danmark i den her relevante periode er langt præcisere end BPs refleksioner over dette. BP har en lidt dobbelt holdning til beskrivelsen af NZs samliv med andre kvinder. Der bliver både lagt op til, at det er umådeligt betydningsfuldt i forbindelse med skildringen af forholdet til Mary Archer, og at det i virkeligheden ikke er så vigtigt at finde ud af, hvad det bestod i.

Det havde været godt, hvis BP havde brugt mere plads på begrebet homoseksualitet, som behandles glimrende af Karin Lützen. Homoseksualitet er en senere tids »opfindelse«. De kærlige veninder tænkte ikke på sig selv på denne måde, ligesom andre vel heller ikke tænkte på dem som lesbiske eller under anklage for at være det. Det var ikke foreneligt med deres religiøse indstilling.

Karin Lützen er meget historisk bevidst og beskriver netop, at kærlighed og begær er størrelser der er underlagt tid og sted og opfattedes afgørende forskelligt i 19. og 20. årh. Dette giver en fin baggrund for BPs tese om NZ, og Lützens bog kaster nyt lys over NZ og hendes privatliv.

Bogen som kvindeforskning/kvindehistorie

Strukturen i »Viljens Styrke« er den, at først gennemgås forskningen direkte koncentreret om NZ, og langs af sted præsenteres andre forskningsteorier og -metoder hvorfra BP har hentet inspiration. Jeg synes BPs gæld til kvindeforskningen var blevet betalt på langt smukkere og rigtigere måde, hvis de få nævnte bidrag, der her udgør 2. eftermæletid, var blevet præsenteret som et led i den nye, internationale kvindeforskning med navne som C.Smith-Rosenberg, M.Vicinus, og herhjemme Karin Lützen, Bente Rosenbeck og Tinne Vammen. Det havde givet et langt mere oplysende og sammenhængende billede af BPs forskningsinspiration. Det bliver gjort i et vist omfang med de skolehistoriske arbejder af Carol Gold og Adda Hilden, som også har hentet inspiration i kvindeforskningen.

Kvindeforskningen bliver, i kraft af det skel der sættes, til en meget kort lille periode, der rummer meget få værker. Hvorfor lægger BP afstand hertil i stedet for at regne sig selv med i den udvikling? Jeg forstår egentlig ikke BPs undrende spørgsmål, hvorfor kvindeforskningen ikke

⁸ København 1986.

har taget emnet NZ op. Hvor gode har vilkårene været for kvindeforskningen og hvor mange har haft råd til at arbejde free lance? Vi er ikke så mange år fra kvindeforskningens begyndelse, og BP kunne måske lige så godt spørge sig selv, hvorfor hun så sent gik i gang med sin forskning i Zahle.

BP burde snarere minde sine læsere om, hvor ung kvindeforskningen er, hvor meget, der er sket og hvor meget vi forhåbentlig har i vente. Det er klart, at kvindebevægelsen er den ny kvindeforsknings moder, både her og i udlandet. Det er lige så forståeligt, at så længe forskningen var i puberteten eller trådte sine barnesko, alt efter behag, var den mere reducerende. Men en forskning må også bedømmes som barn af sin tid. Den tidlige kvindeforskning *måtte* være lidt bastant for at slå igennem. Det samme gælder desværre i politik og i reklame: en vis eenøjethed giver slagkraft. Vi kan blive enige om, at det gælder om at finde balancen mellem den forskning der metodisk udskiller og fokuserer på særlige aspekter, med fuld bevidsthed om hvad der udelades, og så en forskning, der ikke kan se andet end sin egen navle.

BP overser ikke den danske kvindeforskning, ej heller den nordiske og internationale, men ved at præsentere den, som hun gør, gives et fortegnet billede.

Kvindedyderne

Fremlæggelsen af det skiftende syn på kvindelighed i Danmark i løbet af 1800-tallet og NZs overskridelse af denne norm gennem sin pigeopdragelse er det mest originale og værdifulde i afhandlingen. BP's resultater hviler her på en omfattende analyse af de vidnesbyrd, som NZ og hendes stab hvert år udfærdigede om eleverne. Det hører til de mindre indvendinger, at der savnes lidt større klarhed i dette afsnit. Hvornår er der tale om dyder? Karakteregenskaber? Kønskarakter? F.eks. kan »den lette påvirkelighed« med andre ord beskrives som ubestandighed. Er det dyd eller udyd? Er det en egenskab? En adfærd?

Venskabet med Mary Archer

Venskabet med den norske Mary Archer kaldes af BP for NZs »tilværelses mest betagende, betydningsfulde og gådefulde«. BP kalder forholdet mellem dem for »i sig selv noget af en myte« og siger, at deres meget forskellige fysiske fremtoning ikke gjorde myten mindre stålfast! Det sidste udtryk forstår jeg ikke, og jeg synes, at ordene myte og mytisk samt mytologisk spiller en ret stor rolle i BPs vurdering af andres

behandling af NZ. Der er blevet bygget myte på myte om NZ, hævdes det (s.45). Er alle opfattelser myter? Betyder myte opspind? Eller hører det med, at der er nogen der går ind for og accepterer eller dyrker dette opspind? Har BP bygget en ny myte?

Det har været meget igangsættende for BP, at hun ved at de to damer korresponderede ivrigt, men at ikke et eneste brev er bevaret. Er der noget mærkeligt i, at breve, gemt som et bundt, en pakke, forsvinder på een gang, dvs systematisk, den dag man rydder op i en skuffe, og ikke synes disse breve betyder noget mere eller at de ikke kommer andre ved? Hvad er det for spørgsmål i NZ's liv og værk-sammenhæng, som BP venter svar på her? Det er vel ikke mystisk, at NZ kunne falde for den fantastiske dame, der ser ud til at have været hende ligemand? Måske overmand?

Forbindelsen var kendt af alle NZ's venner og af Mary Archers og altså ikke spor hemmelig.

BP lægger på en eller anden måde op til, at løsningen på NZ's mørke stunder skal findes i forholdet til hendes kvindelige nærmeste. Det er da muligt, at NZ måske ikke oplevede det så trygt at leve i skiftende forhold, hvad dette så end indebærer. Det er vel ikke mærkeligt at NZ *også* havde problemer med sine nærmeste, når der ikke forelå aftaler som i et ægteskab?

Jeg synes ikke man savner eller venter nogen nøgle til NZ's uro og nedtrykthed. Det er ikke svært ud fra det foreliggende materiale at pege på mange årsager til dette.

Efter flytningen fra Gammelstrand var NZ i en dårlig tilstand. Henriette Skram anfører i »Mit Liv« (s.218 f) en række grunde hertil og gør relativt meget ud af NZ's tristhed. NZ har arbejdet over evne, er bekymret for det store ansvar, har valgt ungarlelivet fordi det var billigt. Hertil lægger BP nogle nye faktorer, blandt andet problemet med den genstridige 2. generation, der ikke levede op til forventningerne. I 1880 var det forholdet til Carl Ewald, som NZ havde haft store planer med, som ikke lykkedes. Ligeledes mislykkedes »overtagelsen« af Ludvig Bay.

Der er vel mange andre sandsynlige grunde til at NZ kunne føle sig nedtrykt i årene fra 1871 og frem: først og fremmest Danmarks politiske situation, hvor man efter Frankrigs nederlag i 1871 næppe kunne se lyst på fremtiden med en genvinding af Sønderjylland. Alene denne tilstand må have sat spor i NZ's almene sindstilstand.

NZ giver selv et andet sted en begrundelse til nedtrykthed: I »Et afskedsord«, skrevet i 1913 af Th. Lang om NZ, nævner Lang, at NZ ved en lille sammenkomst i 1898 for NZ elever, nu selv skolebestyrerinder,

nærmest gav sit åndelige testamente. NZ sagde bl.a.: »Og saa beder jeg Dem, naar De arbejder i Skolen, glem da aldrig Kampen for Modersmaalet, for Treklangsmagten, for Broderpagten, for Æresvagten om Fædreland. I denne Kamp gælder det at være tro, trofast til det sidste, ikke at lade sig lokke af forvildede Røster, ikke at henfalde til aandelig Dødhed. Jeg som beder Dem være stærke og trofaste i Kampen, maa her bekende, at jeg mange gange selv har været svag og død.«

»Men det dødeste Punkt i mit Liv var dog, da jeg paa Gammelstrand begyndte at lægge Penge op, da Skolen gik udmærket, og jeg mærkede, den kunne blive en Forretning, og at jeg kunne sidde og puge Penge ind. Lykkeligvis varede denne Dødhedstilstand ikke længe; der kom atter Liv og Fart i Arbejdet og Kampen for Idealerne toges atter op. Det ønsker jeg Dem alle, at De aldrig maa svigte i Kampen for Idealerne; men at De maa blive dem tro til det sidste.«

Jeg har på fornemmelsen, at BP måske undervurderer, hvor stor en rolle gudstroen og fædrelandskærligheden spillede for NZ.

Vurderingen af N Zahle

Gyrithe Lemches formulering i bogen om Dansk Kvindesamfunds Historie, at det var »Kvindesagens store og uvisnelige Fortjeneste, at den stillede Kravet om, at Kvinder, ligesom Mænd, skulle opdrages til i første Linie at være Mennesker, i anden Linie Kønsvæsener, og (at den) indpodede Arbejdslyst og Selvstændighedstrang i de unge Pigers Sind som en gavnlige Modgift mod Bejlerdrømme og Brudfantasier«, kunne NZ uden tøven have skrevet under på, siger BP. Ja, men hun gjorde det jo ikke! Det er da meget væsentligt, at grunden til at NZ ikke er blevet æret og beundret af den ny kvindebevægelse, netop er, at NZ *ikke* stod frem, men dukkede sig. Man kan vel heller ikke undre sig over, at NZ ikke offentliggjorde sin strategi, som BP synes at ønske sig (s.291). En strategi er en plan, der måske helst skal være hemmelig for at virke. Og sådan var NZ's plan, hvis det *var* en bevidst plan og ikke bare en intuitiv handling. Hun var jo ikke teoretiker, men praktiker, og det aspekt synes jeg ikke træder nok frem i bogen, selvom det er med. I »Mit Liv« (s.47) siger NZ ganske klart om sig selv, ja, formulerer faktisk hvad BP siger, nemlig at hun skabte *betingelserne* for den ydre emancipation, og tilføjer her i 1914, »som hun saa det som sin Opgave at skabe«. Her er jeg nok enig med BP i, at hun måske ikke i starten var sig så bevidst, hvor langt kvindefrigørelsen skulle gå.

Det er en central vurdering og formulering, at NZ endnu engang gjorde sig til den praktiske banebryder for eksisterende, men hidtil stort

set urealiserede tanker (s.431). Det er ligeledes en fin og vigtig iagttagelse, at skolestrukturen har både en fader- og moderrolle og at skolen skabte kvindelige emancipationsmuligheder inden for både særarts- og lighedsholdningen i samfundet.

Jeg tilslutter mig også helt formuleringen, at NZ er den, der samler ideer op fra tidens strømninger, afprøver dem og fører dem ud i livet. Og minder samtidigt om Edvard Lehmanns formulering i *Illustreret Tidende* i 1897: »Hun virker positivt, lydløst opbyggende; hun ser hvad der kan bruges, forstår at sigte det, indsmelte det i sin Synsmåde og sit Forchavende...« Og »Med midtpunktssøgende Forståelse har hun til-egnet sig, hvad der rørte sig i hendes Tid«.

Blandt mine kommentarer til BP's konkluderende betragtninger skal følgende anføres: BP konkluderer – udmærket – om NZ (444), at hun ikke udførte arbejdet alene. Nej, men ingen, der har læst Henriette Skrams bog kunne vel være i tvivl om, at netop hærskaeren af loyale medarbejdere var en forudsætning? Festskriftlæsere er måske ikke så naive, som BP tror!

I det konkluderende afsnit (s.448) savner jeg en lidt større sans for det dynamiske perspektiv, nemlig at NZ faktisk kan have udviklet sine ideer over tid, selvom hun muligvis havde nogle af dem klart for sig ganske tidligt!

Snarere end en genindsættelse i historien af NZ vil jeg kalde af-handlingen en reaktualisering. Måske er NZ ekstra aktuell nu, hvor kvindebevægelsen ikke er så synlig og offensiv, og hvor man er mere anerkendende overfor »de stille arbejdere« af NZ 's type og ikke kun kan beundre »de energiske kæmpere« (»Mit Liv« s.47).

Ville NZ være glad for denne bog? Næppe ubetinget. Hun ville ikke bryde sig om, at man gik så tæt på hende. NZ skriver i indledningen til »Mit Liv«, at hjertet ikke skal krænges. BP citerer hende selv (s.349) for at være »lidt sippet over for blotlæggelsen af sit privatliv«. Jeg synes man skal være noget mindre end sippet, for ikke at sige *meget* lidt sippet for at bryde sig om at få sine breve læst som det her er sket. Og jeg føler mig ikke spor overbevist om, at hvis BP havde fundet mere private kilder, ville hun have ladet dem ligge, trods udtalelsen s.452, hvor det nærmest hævdes, at privatlivet bør respekteres.

NZ ville imidlertid sikkert have fundet det ganske naturligt og rimeligt, at hendes personlighed, hendes værk, blev holdt i ære. Som nævnt lagde Henriette Skram op til, at senere tiders historikere tog den biografiske opgave op, men på en anden måde end hun. Hun ville have NZ vurderet i en større sammenhæng. Det er her sket i et vist omfang. Som BP selv har gjort opmærksom på, er kilderne ikke udtømte. Med

selvfølgelig lukket land, og det er netop åbningen af disse, der er Noacks berettigelse for at nyvurdere forløbet, skrive en bedre dokumenteret fremstilling, og aflive tidligere for hypotetiske fremstillinger, herunder også mit speciale, »Danmarks Sydslesvigpolitik efter det tyske sammenbrud i 1945.« Dansk Udenrigspolitisk Institut. Munksgaard. 1971.

Det afgørende arkivmateriale for Noacks omvurdering af grænsepolitikens internationale vilkår er papirerne fra den britiske militærkommission i Berlin samt fra Foreign Office selv. I Danmark har han kunnet udnytte ministerielt arkivmateriale fra især Udenrigsministeriet, referater fra Det udenrigspolitiske Nævns møder samt partiernes forhandlingsprotokoller. Dertil kommer organisationsmateriale fra Grænseforeningen, Sydslesvigsk Udvalg samt en lang række enkeltpersoners arkiver. Arkivmateriale fra Sydslesvig er selvfølgelig også stærkt repræsenteret.

Det er vanskeligt at yde en så omfattende indsats fuld retfærdighed i en anmeldelse. Der fremlægges mange nye oplysninger, ligesom forhold der tidligere forekom spredt belyst i det trykte materiale nu samles i en sammenhængende, dokumenteret fremstilling.

Et godt eksempel er beskrivelsen af den eksplosive nationale nyorientering i Sydslesvig, hvor mellemkrigstidens lille organiserede danske mindretal på nogle få tusind i løbet af godt et år trods forhindringer og restriktioner kunne tælle ca. 70.000 medlemmer. Antallet af sympatisører var langt større. Et klart talmæssigt udtryk herfor fik man med Landdagsvalgene i 1947, der syntes at pege på omkring halvdelen af vælgerne eksklusive flygtningene.

Uden egentlig at føre til afgørende nytolkninger, er der tale om en virkelig god, bred analyse og diskussion af årsagerne til nyorienteringen. Tysk identitetssammenbrud, national nyorientering kontra hjemstavnsbevægelse, varig nyorientering kontra mere konjunkturbestemt tilslutning, fødevarehjælpen fra Danmark, Speckdänen-karakteristikken, flygtningepresset osv. analyseres både indgående og nuanceret. Analyse-niveauet er bredt »sociologisk«, men den mere samfundsmæssige beskrivelse eksemplificeres også med individuelle livsskæbner. Herunder gives der både eksempler på mennesker, der med en rent tysk baggrund orienterede sig varigt mod dansk nationalitet, og en mere konjunkturbestemt danskorientering. F.eks. westphaleren Lübcke, der i sommeren 1945 orienterede sig mod Danmark, for senere som CDU-ministerpræsident i Kiel at bekæmpe danskheden i Sydslesvig.

Ud over de »sociologiske« afsnit om udviklingen i Sydslesvig, har Noack et lille, men meget vigtigt organisationsanalytisk afsnit om den engelske beslutningsstruktur: »Trekantede beslutninger«. Dette afsnit er

iøvrigt som det vel eneste i bøgerne stort set uden kildedokumentation. Skal det opfattes som forfatterens egne generalisationer?

Ellers er Noacks analysevinkel først og fremmest spillet mellem enkeltindivider omkring tilblivelsen af små og store beslutninger. Der fremkommer herigennem for første gang en persontegning og rollebeskrivelse af de engelske aktører i Foreign Office og kontrolkommissionen i Berlin, og den engelske ambassadør Randall i København bliver nu også en »politisk aktør«.

En række af de danske aktører er velkendte fra det trykte materiale, medens andre der især spillede en vigtig rolle »i kulisserne« først bliver virkeligt synlige i Noacks værk. Som eksempel herpå kan nævnes Poul Meyers taktiske og strategiske rolle blandt Sydslesvigaktivisterne samt Troels Finks konsulentrolle for Udenrigsministeriet i forbindelse med udformningen af den danske oktobernote i 1946.

Blandt de velkendte aktører er omvurderingen af Knud Kristensens »private Sydslesvigpolitik« bemærkelsesværdig. Den var ikke en stemningspræget og kortsigtet vælgerappel, men tværtimod hjørnестenen i en langsigtet strategisk plan for varigt at ændre den politiske balance i Danmark. En plan for et dominerende borgerligt politisk samarbejde mellem Venstre og Det konservative Folkeparti til afløsning af mellemkrigstidens dominerende reformkoalition mellem Socialdemokratiet og Det radikale Venstre.

Hvis man kan tale om teser i Noacks værk, er det netop omvurderingen af Knud Kristensens virke samt hovedtesen om, at Danmark kunne få Sydslesvig, hvis det ønskede det. Medens bøgerne generelt giver en meget veldokumenteret skildring af forløbet, forekommer disse teser mig noget problematiske. Jeg nåede i sin tid frem til de modsatte resultater og mener ikke, at Noacks klart bedre materialegrundlag egentlig berettiger »teserne«. Men det kan selvfølgelig skyldes skyklapper hos mig.

Den engelske septembernote fra 1946 står helt centralt i tolkningen af Danmarks muligheder i grænsespørgsmålet. Den indeholdt en kraftig principiel afvisning af den danske Sydslesvigpolitik siden befrielsen, hvis præmis var mindretalsbeskyttelse, ikke grænseændring. På langt sigt gennem en international traktatmæssig sikring af mindretallets kulturelle, sociale og politiske rettigheder, på kort sigt ved en næsten konstant mindretalsbeskyttende intervention dels i en række konkrete spørgsmål dels i mere principielle spørgsmål om anerkendelse af Sydslesvigsk Forening som politisk parti, administrativ adskillelse af Holsten og

Sydslesvig samt fjernelse af tyske flygtninge, der havde fordoblet indbyggertallet i Sydslesvig.

I septembernoten beskyldtes den danske mindretalsintervention for at dække over et dansk ønske om grænseændring nu, og afvisningen af Danmarks ret til at intervenere til fordel for mindretallet ledsagedes af »tilbudet« om, at den engelske regering var villig til at *overveje enten a) en befolkningsudveksling b) en folkeafstemning i Sydslesvig efterfulgt af en grænseregulering eller c) en grænseregulering uden folkeafstemning*. For alle alternativer gjaldt kravet om, at de skulle gennemføres omgående eller i den allernærmeste fremtid, samt at evt. danske initiativer skulle gå *igennem den engelske regering*, som lovede at *overveje* et evt. valg af alternativ, og med den danske regerings samtykke at tage det op til *drøftelse* med de tre andre kontrolmagter, således at foranstaltninger til dets gennemførelse kunne tages under overvejelse.

De britiske alternativer var helt uacceptable for alle betydende danske politikere. Folketingsflertallet holdt fast i mindretalsbeskyttelsen. Selv om der i Det konservative Folkeparti og Venstre blev arbejdet med tanken om folkeafstemning og grænseregulering *ad åre* (f.eks. 15-20 år), når danskheden i Sydslesvig havde konsolideret sig og vist sin ægthed, var de borgerlige politikere også afvisende overfor en hurtig grænseændring.

Den danske oktobernote blev derfor en gentagelse af de tidligere danske tilkendegivelser over for Storbritannien. Danmark agtede ikke at stille noget forslag om ændring af Sydslesvigs statslige tilhørsforhold, og i forlængelse heraf præciseredes de danske krav om mindretalsbeskyttelse af politiske og kulturelle rettigheder, administrativ adskillelse af Sydslesvig og Holsten og løsning af flygtningeproblemet.

Den britiske septembernote kan klart tolkes på to måder. Som *et åbent tilbud om grænseændring*. Det er Noacks tolkning. Han gentager mange gange, at Danmark kunne få Sydslesvig, hvis det ønskede det. Omvendt kan der lægges vægt på notens hovedsigte: det kraftige forsøg på at standse den bestandige danske mindretalsintervention. Midlet hertil var opstilling af grænsepolitiske alternativer, som Storbritannien på forhånd vidste var helt uacceptable for de danske politikere. Opfattet på den måde er der *ikke tale om et reelt tilbud om grænseændring*. Det har altid været min tolkning.

Allerede i sensommeren 1945 kort efter befrielsesregeringens erklæring »grænsen ligger fast« og på et tidspunkt, hvor det danske mindretal i Sydslesvig endnu var af en ganske uanselig størrelse, begyndte Storbritannien at blokere den begyndende mindretalsbeskyttelse ved at stille

Danmark over for alternativerne enten at opgive mindretallet eller acceptere en grænseændring eller befolkningsudveksling. Dette blev derefter til et næsten refleksagtig modtræk, hver gang Danmarks krav om mindretalsbeskyttelse blev for generende. Med Noacks formulering »vundet hævde som et middel til at sætte danskerne på plads«.

Faktisk imødekom Storbritannien i en række konkrete spørgsmål danske mindretalsønsker. Som hovedregel dog altid efter et omstændeligt trekantet spil. Det danske udenrigsministerium søgte at kanalisere og presse sydslesvigske ønsker igennem overfor Foreign Office. Den britiske militærregering i Kiel og de britiske repræsentanter i kontrolkommissionen i Berlin kæmpede imod. Afvejningen mellem presset fra Kiel-Berlin-London linien og Sydslesvig-København-London linien foregik så som et speget spil i Foreign Office, der både havde embedsmænd, der først og fremmest tænkte i Storbritanniens Tysklandsinteresser, men også mere »danofile«. Den engelske ambassadør Randall i København spillede en forsigtig »baghåndsstrategi« og var ifølge Noack i mange konkrete situationer en god støtte for Danmark. I de mere overordnede spørgsmål lykkedes det til sidst at få en rimelig ordening hjem for Sydslesvigsk Forenings muligheder for at fungere som politisk parti, men både i spørgsmålet om lettelse af flygtningepresset og administrativ adskillelse af Sydslesvig fra Holsten vandt Kiel-Berlin-London linien. Organisatorisk var Sydslesvigsspørgsmålet i februar 1946 blevet overført fra Northern (Danmarks) til German Department i Foreign Office. Det var en klar markering af, hvorledes Foreign Office generelt anskuede spørgsmålet.

Helt fra starten stod det klart, at englænderne ikke selv ønskede en grænseændring bl.a. fordi de ikke havde megen tiltro til ægtheden i den nationale nyorientering. Specielt lederen af det britiske udenrigsministerium Sir Orme Sargent brugte den ultimative opstilling af alternativer til at blokere for den danske mindretalspolitik. Hvis Danmark til englændernes overraskelse havde taget dem på ordet og sagt ja til en grænseændring, må man vel derfor antage, at det ville have ført til et speget spil i den engelske beslutningsstruktur. Det er i den forbindelse også værd at bemærke, at den britiske Sydslesvigpolitik siden befrielsen havde kørt på embedsmandsniveau, og kun en enkelt gang i efteråret 1945 været på kabinetsniveau. Med formuleringerne i mente var »tilbudet« derfor næppe bindende for Storbritannien.

Et hypotetisk dansk ja ville være kommet meget på tværs af koldkrigsparadigmet i den britiske Tysklands- og Europapolitik. Et koldkrigsparadigme som også USA fra sommeren 1946 var ved at leve sig ind i. I

mangel af ensartede analogier må grænsekravene ved den tyske vestgrænse samt Østrigs krav om Sydtirol kunne antyde, at et hypotetisk dansk ja ville ende i en syltekrukke.

Noacks argumentation er den modsatte. Netop fordi Storbritannien i 1945-46 stod i en svag position på det europæiske kontinent mod et stærkt USSR og en udfordrende kommunistisk ideologi, ønskede det ikke at have uløste mindretalsproblemer liggende som dets modstandere kunne spille på. Skulle det endelig være måtte England foretrække, at Danmark straks indlemmede Sydslesvig, således at der blev skabt ro om spørgsmålet.

Noacks argumentation forekommer mest rimelig for sensommeren 1945, hvor en mindre grænseflytning omkring Flensborg nok kunne være blevet overskygget af Potsdamkonferencen og postyret omkring de tyske østgrænser. Det er sværere at forstå argumentationen i forhold til efteråret 1946, hvor de tyske partier var under reetablering, og alle de allierede var begyndt at spille op til den tyske offentlighed bl.a. med afstandtagen fra krav om yderligere grænseændringer. Som dokumentation kan anføres to berømte taler, hvis sigte klart var den tyske offentlighed. Molotovs tale i Paris i juli og den amerikanske udenrigsminister Byrnes Stuttgarttale i september 1946. I den situation er det svært at følge Noacks tanke om, at et allieret forhandlingsforløb, efterfulgt af en folkeafstemningskampagne i hele Sydslesvig ikke ville give Storbritanniens modstandere langt flere muligheder at spille på. Storbritannien havde klart tilkendegivet, at det ikke ville være garantmagt for en traktatmæssig sikring af mindretalsrettigheder. Hvorfor skulle det da acceptere en garantrolle for en grænseændring?

I følge Noack måtte USA og USSR antages at modtage et dansk krav om grænseændring positivt. Det er der ikke givet noget belæg for. Hvis analogierne ovenfor er holdbare, må det modsatte antages at være tilfældet fra efteråret 1946.

Tanken om en internationalisering af Kielerkanalen og en dansk mandatrolle eller overtagelse af området nord for kanalen berøres også kort af Noack, uden at der kommer egentlig nyt frem. Det står fast, at Storbritannien bestemt ikke ønskede en sådan ordening, der ville give USSR en strategisk vigtig indflydelsesposition i den britiske besættelseszone og ved Nordsøen. Så hellere fylde kanalen op.

Internationaliseringsspørgsmålet skulle derfor i givet fald rejses officielt af enten USSR eller USA. Storbritannien gik på listesko i spørgsmålet, og havde en henholdende strategi parat, hvis spørgsmålet skulle blive rejst. Det spøjte i kulisserne i flere sammenhænge uden nogen sinde at blive rejst som et egentlig officielt forhandlingstema, og briterne kunne ånde

lettet op, da USSR i foråret 1946 forlod Bornholm. Øen kunne opfattes som en sovjetisk pant i forhold til et krav om internationalisering af Kielerkanalen, en sammenkædning som bl.a. generalsekretær Trygve Lie havde luftet. Da den blev overdraget til Danmark uden betingelser, blev det taget som tegn på, at USSR ikke ville rejse kanalspørgsmålet. Også USA, hvor Roosevelt oprindelig havde været fortalende for en internationalisering, lod ideen falde tidligt i 1946. Sandsynligvis havde det da overtaget den britiske mistro til USSR's rolle i en internationalisering. Noack har ikke fundet nogen antydning af, at Kielerkanalen er indgået i de engelske overvejelser omkring udformningen af septembernoten. Men den logiske konsekvens af ovenstående må være, at Storbritannien ikke kunne være interesseret i at rejse Sydslesvigsspørgsmålet over for USA og USSR. Dette passer også sammen med Storbritanniens gentagne kraftigt tilkendegivne uvilje mod en direkte dansk henvendelse til de øvrige kontrolmagter i 1946.

Spørgsmålet om Danmark kunne have fået Sydslesvig er per definition hypotetisk, og diskussionen kan synes ekstremt »akademisk«. Jeg har interesseret mig for spørgsmålet for at belyse småstaten Danmarks meget begrænsede udenrigspolitiske handlemuligheder. Noack har omvendt meget kraftigt pointeret Danmarks åbne muligheder. Jeg tolker Noacks engagement således, at det er vigtigt at markere det danske politiske beslutningsmiljøes forsigtige og moderate grænsepolitik, trods de åbne muligheder. Er dette et vigtigt budskab nu, hvor Tyskland igen er blevet en europæisk stormagt?

Som nævnt revurderer Noack også Knud Kristensen som politiker. Det pointeres kraftigt, at han ikke som tidligere fremstillet var uberegnelig, men at hans Sydslesvigengagement både var konsekvent og dækkede over en langsigtet strategi for et borgerligt Danmark.

Noacks argumentation er diskutabel, og kildegrundlaget er her meget tyndt (der er hverken fundet ministermødeprotokol fra Venstre-regeringen eller privatarkiv for Knud Kristensen). Politisk uberegnelighed vedrører de politiske omgivers oplevelse af Knud Kristensen. Der er næppe tvivl om, at det danske beslutningsmiljø fandt ham uberegnelig, fordi han ikke overholdt de politisk-parlamentariske normer. Noack mener ikke, at Knud Kristensens taler rundt omkring i landet havde nogen direkte udenrigspolitisk effekt. Men det står vel fast, at han dermed medvirkede til at give briterne indtryk af en noget uforudsigelig dansk regering. De indgår direkte som en af begrundelserne for septembernotens ultimatum.

Dertil kommer de meget kraftige svingninger i Knud Kristensens

politiske Sydslesvigmarkeringer fra befrielsessommeren 1945 til forsommeren 1946. Ubetinget accept af befrielsesregeringens »grænsen ligger fast«, kraftig udnyttelse af Sydslesvigspørgsmålet mod de konservative under valgkampen i efteråret 1945, en regeringsdannelse, hvor han ikke interesserede sig for ministrenes holdning i Sydslesvigspørgsmålet, efterfulgt af en lang nedprioriteringsperiode frem til forsommeren.

Vigtig for diskussionen er grundlovstalen i Toftlund 1946, hvor Knud Kristensen til ministersekretærens forsigtige taleforlæg tilføjede (først på talerstolen?) slutordene »Sydslesvig genvundet – det er kampens mål«. Toftlundtalen var med til at starte det politiske kriseforløb, der som en kædereaktion resulterede i folketingsbeslutningen af 9. juli, den engelske septemhernote og den danske oktobernote.

Noacks budskab er, at talen ikke var nogen »uberegnelig« og stemningspræget fortalelse, men tværtimod et konsekvent led i en strategisk nyorientering i Venstre-regeringen siden slutningen af maj med forberedelse af en erklæring til alle kontrolmagterne. Noack har fundet enkelte vidnesbyrd fra finansminister Thorkil Kristensens hånd om nedsættelse af et regeringsudvalg med nogle få ministre til forberedelse af udspillet. Thorkil Kristensen har haft en central rolle i dette udvalg sammen med udenrigsministeren. Hvem der iøvrigt deltog samt Knud Kristensens relation til udvalget er uoplyst. Noack antager, at Knud Kristensen efter kraftig påvirkning fra Sydslesvigsk Udvalg og minister Per Federspiel satte nyorienteringen igang og selv deltog i udvalget. »Statsministeren selv måtte vel træde ind, hvis han mente sagen alvorligt«.

I så fald er det i hvert fald bemærkelsesværdigt, at statsministerens Toftlund-vision ikke satte sig tydeligere spor i regeringens mere forsigtige udspil til folketinget. Der er heller ikke belæg for, at Knud Kristensens Toftlunderklæring på forhånd var blevet drøftet i regeringen. Man kan faktisk tolke dette forløb således, at Knud Kristensen næsten blev forsøgt »sat under tilsyn« af sine egne ministre, og at Thorkil Kristensen måtte overtage regeringens interne statsministerfunktion. Som et tegn på at Knud Kristensen blev betragtet som »uberegnelig« af sine egne ministre.

Det er let at finde vidneudsagn i det trykte materiale, der modsiger Noacks »rehabilitering«. De stærkeste udsagn om forholdene i venstre-regeringen er kirkeminister Karl Hermansens erindringsartikel »Hvordan Knud Kristensen selv styrede sit ministerium mod afgrunden«. De underbygges af udsagn fra den radikale Jørgen Jørgensen, der havde fortrolige forhandlinger med Venstres rigsdagsgruppes bestyrelse i efteråret 1946. Knud Kristensen havde fuldstændig isoleret sig og havde ikke længere kontakt med ministre og venstrepolitikere, der ikke delte hans holdning i Sydslesvigspørgsmålet. Ifølge P. Munchs dagbøger hen-

regnede Jørgen Jørgensen i sommeren og efteråret 1946 Thorkil Kristensen til den moderate gruppe i Venstre-regeringen, der så Knud Kristensens private Sydslesvigpolitik som en trussel mod Venstre-regeringens indenrigspolitiske mål og muligheder.

Noack er flere gange inde på, at udenrigsminister Gustav Rasmussen gik illoyalt bag regeringschefens ryg og forholdt ham en række vigtige oplysninger. Men man kan omvendt argumentere for, at Gustav Rasmussen loyalt administrerede den Sydslesvigpolitik, der var parlamentarisk dækning for. Medens Knud Kristensen kørte på sit eget sidespor, uden at involvere sig ret meget i udenrigsministerens arbejde.

Det er også vanskeligt for mig at se politisk strategisk tænkning for et borgerligt Danmark i Knud Kristensens Sydslesvigvisioner. De skabte store problemer for Det konservative Folkeparti i forholdet til Christmas Møller, og Det radikale Venstres rolle som parlamentarisk støtteparti blev efterhånden helt umuliggjort. De splittede bestemt ikke den traditionelle reformkoalition mellem Socialdemokratiet og Det radikale Venstre. De skabte store problemer internt i Venstre-regeringen. Endelig var strategien baseret på en udenrigspolitisk illusion om, at grænsespørgsmålet kunne holdes åbent i en længere årrække med en »folkeafstemning ad åre garanti« i den kommende tyske fredstraktat.

Til sidst en lille undren, der nok skyldes min perifere forbindelse med det historiske forskningsmiljø. Noacks værk udkommer i samarbejde med projektet »Dansk politik under Forandring«. Der er imidlertid tale om en dybtgående, men snæver »Sydslesvigpolitikens historie 1945-47«. Der er ikke tale om noget forsøg på at sætte forløbet ind i en bredere inden- og udenrigspolitisk sammenhæng. Ej heller på at påvise i hvilken udstrækning forløbet var udtryk for eller skabte *nye mønstre i dansk politik*. Der kunne ellers tages fat på flere spændende spørgsmål, f.eks.: Havde den aktive Sydslesvigpolitik en langsigtet virkning på det tidligere så dominerende småstatsdogme? Kan det »alternative flertal« i Sydslesvigpolitikken betragtes som et væsentligt led i en udvikling, hvor udenrigspolitikken fra at have været et regeringsdomæne, blev flyttet ned i Folketinget? Kan det aktivistiske Sydslesvigsk Udvalg betragtes som en forløber for 60'ernes, 70'ernes og 80'ernes græsrodsbevægelser, hvor også den brede opinion kunne mobiliseres omkring udenrigspolitiske spørgsmål?

Så vidt jeg ved, er Gallup Instituttets målinger i 1946 og 47 af danskernes holdning til grænsespørgsmålet de første målinger af udenrigspolitiske holdninger i Danmark. Ændredes beslutningsmønstret herigennem med perspektiver for fremtidens »Gallup-demokrati« også for

udenrigspolitikken vedkommende, hvor de politiske beslutningstagere konfronteres med ekstreme opinionsstandpunkter baseret på et ringe informationsgrundlag? De stærkeste opinionsmobiliseringer har fundet sted i spørgsmål, hvor Tyskland er involveret. Kan der trækkes en linie fra Sydslesvigspørgsmålet 1945-47 over enhedskommandoen til de tre EF-folkeafstemninger. Har vi danskere et uafklaret traumatisk forhold til vores store nabo i syd ?

Bjarne W. Frederiksen